

Дмитро Помазан

ORCID iD 0000-0001-6300-4306

УДК 94(4)“1492/1914”32(019) 343.341

DOI: 10.28925/2524-0757.2020.1.2

ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОЇ КРИЗИ XVIII ст. НА РОЗГОРТАННЯ ПРОЦЕСУ «МАГІЧНОГО ВІДРОДЖЕННЯ» У ФРАНЦІЇ

У статті розглядається вплив європейської релігійної кризи XVIII ст. на активізацію процесу «Магічного Відродження» на території Франції протягом XIX ст. Змістовно висвітлюються компоненти релігійної кризи, пов'язані зі світоглядними моделями та альтернативними сакральними системами, зокрема езотеричного характеру. Розглянуто історію становлення окремих езотеричних таємних товариств, які стали ключовими орієнтирами для адептів «Магічного Відродження».

Ключові слова: езотеризм, релігія, історія, криза, Франція, окультизм.

Dmytro Pomazan

IMPACT OF RELIGIOUS CRISIS IN 18 CENTURY ON DEVELOPMENT OF “MAGICAL REVIVAL” PROCESS IN FRANCE

The purpose of the study is to unveil the religious crisis through the impact of the “Magical Revival” and esoteric secret organizations in France during the 18th century. The research methodology is based on the principles of historicism and scientific objectivity. In addition to general scientific methods such as analysis, synthesis, induction and deduction, special historical methods are used in the research: historical-comparative and historical-typological method, as well as for interdisciplinary sympathetic method was used for the complex study of esotericism as a religious component of society. The scientific novelty of the chosen question is in the formulation and development independent topic and holistic research problem. At the same time, in the historiography of the esoteric secret societies of Western Europe of modern times, the role of the religious crisis of the 18th century in the revival of “Magical revival” is not investigated. The analysed facts allow us to establish a clear link between the development of the 18th century religious crisis and the formation of esoteric secret societies in the context of the “Magical Revival” in the territory of nineteenth-century France. This is quite substantially demonstrated in the facts of anti-religious agitation and struggle, as well as in the context of increasing the number of occult organizations, as an alternative sacred form.

Key words: Esotericism, religion, history, crisis, France, occultism.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020

© Помазан Д., 2020

«Магічне Відродження» (далі — МВ) — одне зі складних суспільних явищ на території Європи у другій половині XIX ст., під час якого активізувалися езотеричні ідеї та окультистичні товариства. Значною мірою цей процес був зумовлений конфесійним чинником попередньої епохи.

Релігійна криза у Франції XVIII ст. доволі змістовно розкрита в історіографії. Однією з таких робіт є стаття англійського дослідника Д. Блекборна “The Catholic Church in Europe since the French Revolution” (Blackbourn, 1991). У ній ґрунтовно висвітлюється роль Католицької церкви після Великої французької революції (далі — ВФР). Крім того, автор подає значну кількість статистичної інформації стосовно наявності релігійної кризи. Важливим компонентом розвідки є огляд впливу релігійної кризи XVIII ст. на суспільно-політичні процеси XIX ст. (Blackbourn, 1991. Р. 779–782).

Більшість дослідників вивчає МВ як процес,

пов'язаний з релігійною парадигмою в контексті культурних перетворень. Наприклад, американська дослідниця А. Оуен у монографії “The Place of Enchantment British Occultism and the Culture of the Modern” опосередковано торкається цієї теми, але в контексті культурологічного дослідження. Зокрема, авторка приділяє значну увагу різноманітним культурним явищам та світоглядним моделям, що впливали на окультистичний рух Британії в контексті його розбудови у XIX ст. (Owen, 2004. Р. 17, 26–28). Попри те, що центральною темою дослідження є саме британські езотеричні організації та доктрини, авторка доволі змістовно розглядає сутність феномену МВ.

Більш змістовно історія західної езотерики висвітлюється в монографії британського дослідника Н. Гудрік-Кларка “The Western Esoteric Traditions A Historical Introduction” (Goodrick-Clarke, 2008). На відміну від попередніх робіт, де

езотеричні рухи вивчались у певних географічних, хронологічних та світоглядних межах, у цій монографії подано огляд західної езотерики від часів Стародавнього світу. Враховуючи те, що МВ на території Франції — один із ключових процесів в історії езотеричних доктрин, автор приділяє доволі значну увагу цьому явищу, а також, як і більшість дослідників цієї теми, особистості Еліфаса Леві як головному популяризатору містичних ідей у суспільстві (Goodrick-Clarke, 2008. Р. 192–196).

Схожою за тематикою є робота “Victorian Occultism and the Making of Modern Magic” канадської дослідниці А. Батлер, де розглянуто окультний рух Вікторіанської Британії (Butler, 2011). На відміну від попередньої роботи, у монографії Батлер висвітлюється більш широкий спектр питань, пов’язаних з історією езотеричних ідей. Своєю чергою, процес МВ розглядається в іншому контексті. Наприклад, сама історія розвитку окультного руху й МВ аналізується в контексті діяльності різноманітних езотеричних організацій, таких як Англійське товариство Розенкрейцерів або Золота Зоря (Butler, 2011. Р. 1–3). Попри те, що книгу присвячено британському окультизму, авторка доволі змістовно розглядає витоки цього явища у Франції та висвітлює низку передумов, що впливали на цей процес, зокрема один із основних чинників — релігійні протиріччя (Butler, 2011. Р. 174–175).

Широкий спектр питань з історії західної езотерики висвітлюється в роботі К. Грехольма “Dark Enlightenment: The Historical, Sociological, and Discursive Contexts of Contemporary Esoteric Magic” (Granholm, 2014). Хоч ця праця має інтердисциплінарний характер й орієнтується на дослідження «темних» окультних доктрин і організацій, зокрема ордену «Драгон Руж», значна увага приділяється іншим аспектам езотеричного руху Європи. Утім, автор доволі детально розглядає езотеричний рух у XIX ст. та позначає основні тенденції МВ й окультних практик в ініціативних організаціях (Granholm, 2014. Р. 43–47).

Однією з найновіших робіт, що присвячена історії Франції та зокрема релігійній кризі, є монографія Т. Стівалла “Transnational France: The Modern History of a Universal Nation” (Stovall, 2015). Хронологічні межі цієї праці охоплюють період, що починається з ВФР та завершується сьогоденням. Застосовуючи транснаціональний підхід, автор змістовно розкриває політичні, релігійні, суспільні та культурні тенденції вищезказаного періоду. Окрему увагу Стівалл приділяє саме періоду ВФР та кризовим релігійним передумовам як одному з ключових чинників (Stovall, 2015. Р. 17–19).

Однак висвітлення самого процесу МВ у сучасній історіографії, попри його значущість для розуміння європейської історії, фрагментарне й не створює цілісної картини. Зокрема, перед-

умови, що сприяли розгортанню «Магічного Відродження» остаточно не визначені. Актуальність вибраної теми зумовлена тим, що вона є недостатньо досліджена в сучасній історіографії західного езотеризму.

Метою статті є студіювання релігійної кризи у Франції XVIII ст. як чинника активізації «Магічного Відродження».

Зростання популярності окультних ідей розпочалося у Франції середини XIX ст. Як зазначалося вище, процес МВ пов’язаний з особою французького мага Еліфаса Леві, який видав низку робіт окультної тематики, що привели до популяризації езотеризму в суспільстві (Granholm, 2014. Р. 44; Goodrick-Clarke, 2008. Р. 192–193). Доречно зауважити, що роботи мали синкретичний характер, але їх змістовність та значна кількість магічних і окультних питань, які тут постали, сприяли популяризації езотеричних доктрин у Європі. Зокрема, саме ці праці стануть головним ідеологічним компонентом «Магічного Відродження» у Британії та сакральним базисом для британських adeptів (Granholm, 2014. Р. 44). Однак не правильно вважати, що передумови виникнення МВ коріняться тільки в XIX ст., адже езотеризм та окультні доктрини — це переважно релігійні феномени. Тож доречно шукати витоки цього процесу в період бурхливих релігійних перетворень, а саме у XVIII ст.

Епоха XVIII ст. у сучасній історіографії має назву «Просвітницької» і вважається однією з переламних для формування Європи та її системи цінностей. Одним із основних перетворень було впровадження нової світоглядної моделі, яка мала не сакральний, а науковий та раціональний характер. Ініціаторами й активними учасниками цього процесу стали філософи, вчені, атеїсти та ін. Фактично це період протистояння двох світоглядних систем, сформованих на антагоністичних принципах, зокрема ставлення до людей, Бога й природи. Слід зазначити, що процес просвітництва відбувався в багатьох регіонах Європи й мав глобальний характер, але саме французькі діячі та їхні ідеї зіграли ключовою роль у розвитку цього феномену (State, 2011. Р. 138–139). Доречно зауважити, що події, які відбувались за доби Просвітництва, мають не лише ідейні або релігійні витоки. Низка політичних, суспільних та економічних передумов, які стимулювали процес руйнації старої соціальної парадигми, не є дотичними до цього дослідження, хоча й відображають системність кризи.

Утім, релігійна криза, що була особливо приаманна Франції, є однією з ключових складових епохи Просвітництва. Витоки цієї кризи мають багатофакторний зміст, тому що за доби Середньовіччя Католицька церква (далі — КЦ), головна у Франції, посіла позиції лідера в системі керування суспільством. Станом на кінець XVIII ст.

французьке суспільство було поділене на три великі соціальні прошарки: аристократія, духовенство та соціальний стан, до якого належали усі інші представники суспільства, що фактично складало 99 %. Переважну більшість останніх становили селяни — одна з найчисленніших верст населення. Проте за доби Просвітництва стрімко набрала силу буржуазія, особливо в містах. Утім, хоча представників інших прошарків було значно більше, ніж аристократії та духовенства, політичну владу і різноманітні пільги мали тільки привілейовані класи. Одним із таких було духовенство, яке підтримувало несправедливу систему. Водночас значна кількість населення ставилася до неї доволі вороже (Stovall, 2015. Р. 17).

Значним чинником релігійної кризи у Франції були також протиріччя між Католицькою церквою та представниками протестантських рухів, зокрема гугенотів. Найвищий рівень протистояння цих двох сакральних напрямів виявився у XVII ст., після завершення так званих «релігійних війн» на території Франції. Унаслідок перемоги представників католицького табору та під час протистояння багато гугенотів загинуло, але значна їхня кількість втекла до інших країн. Сам факт втечі протестантів демонстрував агресивність та ірраціональність Католицької церкви щодо інакодумців. Цей фактор сприяв початку в XVIII ст. антицерковної агітації в більшості країн Європи. Доречно зауважити, що за межами Франції саме протестантські діячі активно критикували католиків та державний устрій у цілому, що зумовило поглиблення релігійної кризи (Stovall, 2015. Р. 18).

Ключовою подією епохи Просвітництва вважається ВФР як катализатор суспільних протиріч. Фактично внаслідок релігійної та суспільно-політичної кризи соціальної моделі почалась боротьба представників так званого «третього стану» за можливість отримання влади і більш широких громадянських прав. Саме згадані революційні події стали фатальними для Католицької церкви та сакральної моделі світу, яку вона відстоювала. Як зазначалось вище, процес обмежень впливу КЦ на території Франції простежується весь період епохи Просвітництва, але найсильніший удар Церква отримала ближче до подій ВФР, а саме у 1773 р., коли орден єзуїтів, який вважається однією з наймогутніших організацій КЦ, був заборонений. Також переважна більшість церковного майна була секуляризована, а десятина заборонена. Водночас під час революційних процесів на законодавчому рівні церква була відділена від держави. Слід зазначити, що французьке суспільство підтримувало санкції проти КЦ. Антиклерикальні заходи призвели до ескалації конфлікту, станом на 1789 р. понад 2500 представників Церкви загинуло та більше 30 000 покинуло територію Франції (Blackbourn, 1991. Р. 779). Ці події яскраво демонструють рівень релігійної

кризи, що фактично перетворилася з ідеологічної на військову.

Утім, слід зазначити, що МВ — це процес не соціальний, а більш ідеологічний та світоглядний. Тому доречно розглянути ті елементи релігійної кризи, що впливали на ідеологію суспільства. Ще до початку революційних подій на території Франції простежуються тенденції до пошуку альтернативних форм релігії. Наприклад, саме у Франції з'являється одне з відомих окультних товариств — Орден обраних коенів (далі — Орден), заснований авторитетним містиком Мартінесом де Паускале у 1766 р. (Goodrick-Clarke, 2008. Р. 140). Сакральною та ідеологічною основою цього об'єднання була окультна робота «Трактат про реінтеграцію» авторства М. Паускале, що мала іудо-християнський зміст (Curton, 2016).

Орден обраних коенів ієрархічно був представлений у вигляді десяти рівнів ініціації, частково пов'язаних з градусами популярної таємної організації — масонського ордену. Утім, прив'язка градусів Паускале до інших просвітницьких систем не дозволяє вважати Орден гілкою масонства чи будь-якої іншої структури. Представлений Орден був створений на зовсім інших сакральних принципах і мав визначений окультний характер. Незважаючи на те, що згадане товариство існувало доволі обмежений хронологічний проміжок та було закрите у 1781 р., його релігійно-містична парадигма вплинула на становлення всього європейського окультизму XVIII ст. і XIX ст. (Bogdan, 2007. Р. 103).

Водночас орден Паускале був не єдиною організацією езотеричної спрямованості. Крім нього у XVIII ст. у Західноєвропейському регіоні значну популярність мав масонський орден, деякі напрями якого були пов'язані з езотеричними доктринами. Але вивчати цю таємну організацію у класичній формі не дає змоги формат статті. Утім, дослідники і послідовники масонства не мають чіткої позиції щодо походження та типу організації (Karpachev, 2008. Р. 252–253). Враховуючи це, доречно визнати масонський орден таємним товариством філософського змісту, що орієнтувався на розвиток особистості адептів та (за оригінальними документами) був заснований у 1717 р. на території Англії (Karpachev, 2008. Р. 253–255).

Слід зазначити, що Франція була одним із оплотів масонського ордену, що зіграв значну роль як у поглибленні релігійної кризи, так і в подіях ВФР. За даними, що наводить дослідник французької історії Т. Стівалл, в головному осередку революційних подій, а саме в Парижі, перед початком ВФР діяло більше ста масонських лож (Stovall, 2015. Р. 19). Крім того, як зазначає А. Батлер, наприкінці XVIII ст. французьких осередків масонського ордену налічувалося понад 600, а загальна кількість адептів перевищувала 30 000 осіб (Butler, 2011. Р. 175).

Конспірологічний формат масонських лож та відсутність чіткої ідеологічної спрямованості в структурі цього ордену використовувались різними агентами впливу як інструмент для досягнення певних цілей. Наприклад, ряд діячів ВФР брали активну участь у діяльності масонських лож, але під час революційних подій останні являли собою конспірологічні осередки, де планувалася й обговорювалася секретна інформація (Карпачев, 2008. Р. 438–439). Тому для досягнення особистих цілей масонським орденом як конспіративною базою вирішив скористатися авторитетний містик Європи — Джузеппе Бальзамо, більш відомий за псевдонімом граф Каліостро. Саме він вважається засновником «египетського ритуалу» і автором однієї з багатьох гілок масонства, а саме египетського. Перша задокументована інформація щодо спроби заснування египетського масонства датується 1781 р. Проте безпосередньо масонство постало у 1784 р. у французькому місті Ліон за сприяння адептів Ордену обраних коенів. А вже у 1785 р. масонські осередки египетського ритуалу були засновані у Парижі (Goodrick-Clarke, 2008. Р. 148–149).

Особливістю такого типу масонства була наявність езотеричної орієнтації. Сам Каліостро вважав себе окультистом, використовував містичні практики та заявляв, що отримав посвячення-ініціацію в египетських пірамідах (Bogdan, 2007. Р. 101). Фактично египетське масонство від початку своєї історії відсторонювалося від масонської традиції. Така автономність зумовлена тим, що, на відміну від інших напрямів масонства, послідовники Каліостро практикували окультні практики, такі як алхімія, кабала, Таро, теургія тощо. Саме через це можна класифікувати орден египетського масонства як езотеричне таємне товариство з чіткою герметичною орієнтацією (Кауе, 2011. Р. 10).

Однак наявність у XVIII ст. певних персон та ідей не демонструє їхній зв'язок з XIX ст. і процесами, що відбувалися в окультному середовищі. Тому доречно розглянути низку фактів на підтвердження зв'язку між елементами релігійної

кризи XVIII ст. та МВ. По-перше, Е. Леві, про якого згадувалось вище, активно використовував ідеї Паускале та Сен-Мартена у своїх роботах, що фактично підштовхнули езотеричні товариства до активних дій. По-друге, вплив представлених ідей був настільки вагомим, що один із найвпливовіших діячів МВ другої половини XIX ст. — Жерар Енкосс, більш відомий в езотеричній літературі як Папюс, створює на території Франції у 1891 р. орден мртиністів, де власне відтворюється ініціативна й окультна система Ордену обраних коенів (Goodrick-Clarke, 2008. Р. 142–143). По-третє, египетське масонство, на відміну від інших езотеричних організацій, продовжувало діяльність на території Франції та інших країн Європи у XIX ст., що вказує на збереження в суспільстві інтересу до альтернативних форм релігії. Навіть вже згадуваний Папюс був послідовником цього товариства (Кауе, 2011. Р. 30). По-четверте, саме у XIX ст. книжки з викладом езотеричних концепцій XVIII ст. було перекладено іншими європейськими мовами та використано езотеричними таємними товариствами, зокрема на території Англії (Granhholm, 2014. Р. 44).

Вищезазначені факти дають змогу дійти висновку про чіткий вплив релігійних передумов на початок «Магічного Відродження». Крім суспільно-політичних чинників, які послабили матеріальну базу традиційної форми релігії, антирелігійні процеси, що були притаманні епосі Просвітництва, підірвали авторитет та ідеологічний складник Церкви, яка довгий час мала монополію на формування світоглядної парадигми суспільства. Популяризація езотеричних ідей та їх активне поширення є одним із ключових аспектів релігійної кризи. Водночас створений ідейний вакуум внаслідок руйнації старої сакральної моделі сприяв підвищенню попиту на альтернативну форму релігії, що своєю чергою підштовхнуло окультистів до створення у XVIII ст. таємних езотеричних організацій як окремої суспільної інституції. Продовження цього процесу чітко простежується в наступному столітті, але більш масштабно.

ДЖЕРЕЛА

1. Кауе С. Египетское масонство Устава Мемфиса-Мицраима. Москва: Ганга, 2011. 464 с.
2. Карпачев С.П. Масоны. Словарь. Великое искусство каменщиков. Москва: АСТ, 2008. 634 с.
3. Blackburn D. The Catholic Church in Europe since the French revolution. *Comparative Studies in Society and History*. 1991, Vol. 33, № 4, 778–790 P. 778–790.
4. Butler A. *Victorian Occultism and the Making of Modern Magic*. London: Palgrave Macmillan, 2011. 226 p.
5. Bogdan H. *Western Esotericism and Rituals of Initiation*. New York: SUNY, 2007. 236 p.
6. Curton T. *Occult Paris*. URL: <https://ru.scribd.com/book/3514866-13/Occult-Paris-The-Lost-Magic-of-the-Belle-Epoque>.
7. Goodrick-Clarke N. *The Western Esoteric Traditions*. London: Oxford University Press, 2008. 286 p.
8. Granhholm K. *Dark Enlightenment: The Historical, Sociological, and Discursive Contexts of Contemporary Esoteric Magic*. BRILL, 2014. 243 p.

9. Owen A. *The Place of Enchantment British Occultism and the Culture of the Modern*. Chicago: The University of Chicago Press, 2004. 356 p.
10. State P. F. *A Brief History of France*. New York: Checkmark Books, 2011. 386 p.
11. Stovall T. *Transnational France: The Modern History of a Universal Nation*. Philadelphia: Westview Press, 2015. 480 p.

REFERENCES

1. Blackbourn, D. (1991). The Catholic Church in Europe since the French Revolution. *Comparative Studies in Society and History*, 33, 4, 778–790 [in English].
2. Butler, A. (2011). *Victorian Occultism and the Making of Modern Magic*. London: Palgrave Macmillan [in English].
3. Bogdan, H. (2007). *Western Esotericism and Rituals of Initiation*. New York: SUNY [in English].
4. Curton, T. (2016). *Occult Paris*. [in English].
<https://ru.scribd.com/book/3514866-13/Occult-Paris-The-Lost-Magic-of-the-Belle-Epoque>
5. Goodrick-Clarke, N. (2008). *The Western Esoteric Traditions*. London: Oxford University Press [in English].
6. Granholm, K. (2014). *Dark Enlightenment: The Historical, Sociological, and Discursive Contexts of Contemporary Esoteric Magic*. BRILL [in English].
7. Kaye, S. (2011). *Yegipetskoie masonstvo Ustava Memfisa-Mitsraima* [Egyptian Freemasonry Charter Memphis-Mitzraim]. Moskva: Ganga [in Russian].
8. Karpachev, S. P. (2008). *Masonry. Slovar. Velikoie iskusstvo kamenshchikov*. [Masons. Vocabulary. The Great Art of Masons]. Moskva: AST [in Russian].
9. Owen, A. (2004). *The Place of Enchantment British Occultism and the Culture of the Modern*. Chicago: The University of Chicago Press [in English].
10. State, P. F. (2011). *A Brief History of France*. New York: Checkmark Books [in English].
11. Stovall, T. (2015). *Transnational France: The Modern History of a Universal Nation*. Philadelphia: Westview Press [in English].

Дата надходження статті до редакції: 23.03.2020 р.